

Goran Sunajko*

Rousseauova prirodna pedagogija

SAŽETAK

Rad razmatra Rousseauovo romantičarsko okretanje prirodi u epohi razuma. Kada su gotovo svi relevantni francuski prosvjetitelji (Voltaire, Diderot, d'Alembert, Montesquieu i dr.) smisao izgradnje modernoga čovjeka vidjeli u odgoju putem racionalizma, Rousseau je upozoravao da je priroda prvi učitelj od kojeg dijete, a onda i građanin, treba učiti. Znanosti i umjetnosti zbog svoje kompetitivne naravi iskarile su prirodnoga čovjeka, kojemu je priroda dala ljubav prema sebi i milosrđe prema drugome, vrijednosti koje ekonomski kompetitivni racionalizam stavlja u drugi plan. Cilj je izlaganja afirmirati Rousseauov koncept »Druge prirode« koji afirmira harmoniju društva temeljenu na prirodnom poretku. Rousseauva »prirodna pedagogija« zastupljena je kroz čitavu njegovu filozofiju, od filozofije umjetnosti (*Discours sur les sciences et les arts; Julie ou la Nouvelle Héloïse; Lettre sur les spectacles*) i filozofije odgoja (*Émile ou de l'éducation; Les Rêveries du promeneur solitaire*) preko filozofije politike (*Du contrat social*) i filozofije ekonomije (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes; Économie politique*) do metafizike (*Profession de foi du vicaire savoyard*). U svim navedenim djelima zrcali se Rousseauov pokušaj da preko prirodnih načela odgoji modernoga čovjeka i njegovo društvo. U biti njegove filozofije jasno se može uočiti pogrešan stav mnogih interpreata kako je Rousseau stvorio pretpostavke Francuskoj revoluciji. Naprotiv, Rousseau je filozof prirode, kako stoji i na njegovu nadgrobnom epitafu u Panthéonu. On je odgajao pojedinca koji neće biti »čovjek revolucije« jer u sebi sadrži dovoljno ljubavi prema sebi i drugome da bi zadavao udarce pojedincu i društvu. Iz Rousseauove se filozofije, stoga, ne može izvesti pledoaje za revoluciju.

Ključne riječi: filozofija odgoja, filozofija prirode, racionalizam, romantizam, Rousseau

Uvod

»Pjesnik, povjesničar i filozof koji je uvećao ljudski duh« nasuprot »ovdje počiva čovjek prirode i istine«. Što razdvaja ova dva iskaza? Prostor zamišljene linije povučen u kripti pariškoga Panthéona koji čuva gotovo svu francusku kulturu i s njom čitavu

* Adresa za korespondenciju: Goran Sunajko, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1438-9830>. E-pošta: gsunajko@ffzg.hr.

povijest filozofije koja baštini razliku između razuma i srca. Riječ je o epitafima Voltaireova i Rousseauova sarkofaga okrenutih sučelice, jedan prema drugome. Između njih istodobno su ponor i blizina koja se može samo intuitivno razumjeti. Ljudi razuma ovu razliku neće moći logički objasniti, a oni suptilnoga duha moći će je samo osjećati, a da je pojmovno ne mogu izraziti. U ponor ove razlike upali su mnogi vodeći filozofi francuskoga prosvjetiteljstva, no dvojica nacionalnih junaka ostala su nedostižna do te mjere da se i granica koja bi mogla biti i ukinuta ne želi oskvrnuti. Zbog čega?

Razlog je u tome što dvojica bilježe posve oprečno iznesene istine o svijetu svoga vremena, koje jednakom snagom pronalaze istomišljenike koji se žele dijeliti upravo po toj liniji. Oni koji će naglašavati razum i duh priklonit će se Voltaireu, a oni koji će biti okrenuti prirodnosti i strastima, ljubomorno će čuvati Rousseaua od svih napada. Odbaciti prirodu u razdoblju prosvjetiteljstva smatralo se predujetom razvoju duha. Onaj koji je držao do svoga intelekta u francuskom je prosvjetiteljstvu trebao biti protivnik prirode jer prirodnost nam je dana, odnosno urođena, i u njoj ne osjećamo nikakvu samozasluženu i samostečenu slobodu koju bismo mogli razumijevati proizvodom vlastita duha. Takav su stav njegovali gotovo svi prosvjetiteljski filozofi osim jednoga. Rousseau je doista bio jedini izraziti kontrapunkt epohi koja je razum postavljala kao jedini kriterij svekolike zbilje.

Iako je po tom pitanju sukob bio najizraženiji u dvojice isprva prijatelja, a kasnije protivnika, Diderota i Rousseaua,¹ jedan drugi motiv oslikava takvo suprotstavljanje – duha nasuprot prirodi. Filozof s jedne i čovjek s druge strane. Francuska, i s njom svjetska kultura, iznosi na vidjelo ovaj stari francuski, kartezijanski filozofski prijepor o čovjeku satkanom od *res cogitans* i *res extensa* kao dviju supstancija koje se međusobno uvjetuju i svaka nosi svoju istinu.

I doista, Rousseauov napor bio je usmjeren dokazivanju da je čovjek najprije čovjek, a onda sve drugo, što je bilo najizrazitije u njegovoj pedagogiji koja počiva na odgajanju maloga Émilea na posve prirodnim, ljudskim osnovama, koje u njegovu djetinjstvu i mladenaštvu zanemaruju knjige i intelektualni razvoj jer on kvari prirodnu dobrotu. Dijete, odnosno mladoga čovjeka treba ostaviti prirodi kako bi mu priskrbila sva oružja koja će mu osigurati autonomiju, neovisno o kulturnim razlikama koje će se graditi na intelektu. »Plemeniti divljak« time je iznosio stavove suprotne trendu epohe. Tvrdio je da znanosti i umjetnosti kvare prirodni ljudski moral,² da razliku

1 Usp. Sunajko, Goran (2013). Diderot i Rousseau: tête-cœur filozofije francuskoga prosvjetiteljstva, *Studia lexicographica* 7(2), 139–180.

2 U prvoj *Raspravi*, objavljenoj uoči objavljivanja prvoga sveska *Enciklopedije*, Rousseau pokazuje kako su znanosti i umjetnosti unaprijedile društvo, ali iskarile pojedinca, pa je na snazi raskorak između društva i čovjekove slobode. Usp. Rousseau, Jean-Jacques (1964), *Discours sur les sciences et les arts*, u: *Cœuvres complètes*, sv. III., Gallimard. Paris 1964., 7–96.

između ljudi nije učinila priroda nego društvene konvencije,³ da privatno vlasništvo ne može biti ispred prirodnoga prava svih na uživanje plodova, da razum temeljen na preranom učenju iz knjiga oduzima djetetu onaj osjećaj prirodnosti⁴ koji on treba intuitivno steći, putem same prirode, te da strastima, poput egoizma nastala na razumu i kompeticiji, prethode prirodne strasti, ljubav prema sebi (*amour de soi*) i milosrđe (*pitié*) prema drugome. Sve je to za Rousseaua čovjeku pružila priroda, pa zašto epoha koju gradi želi sve to odbaciti i uime čega?

U ime razuma, smatrali su njegovi suvremenici, kolege enciklopedisti i prijatelji s kojima se kasnije morao razići i ostatak života provesti u samotnim šetnjama, u Montmorencyju nedaleko od Pariza i konačno u planinama kraljevstva Savoje koje se prostiru na tromeđi Švicarske, Francuske i Italije, a s kojih potkraj života piše *Pisma s planine*.⁵ Uz javne rasprave, koje su svjedočile postupnomu otporu Voltairea, Diderota, d'Alemberta i drugih enciklopedista prema Rousseauu, intimna pisma možda govore i više, oslikavajući tako surovost epohe koja, u ime razuma, slobode i jednakosti, nije podnosila neistomišljenike.

Napadi na Rousseauovo veličanje prirodnosti

U pismu d'Alembertu od 12. prosinca 1757. Voltaire piše: »Rousseau nije najveća luda ovoga svijeta«, a dvije godine poslije mu poručuje: »Vi ste se udostojali satri tog luđaka Jean-Jacquesa Rousseaua razlozima (...).«⁷ Svoj stav prema Rousseauu koji iznosi d'Alembertu zaoštava pismom iz 1766. u kojem piše: »Moj veliki filozofe, brate i učitelju. Vi ste mudri, a Jean-Jacques je lud; on je bio lud u Ženevi, u Parizu, Môtier-Traversu, Neuchâtelu; on će biti lud u Engleskoj⁸, u Port Mahonu, na Korzici⁹ i umrijet će lud«. ¹⁰ Na tragu Humeova pisma Voltaire d'Alembertu zaoštava kritike: »pravi moj filozofe Jean-Jacques Rousseau je savršeni luđak i isto tako lud, kao što

3 U drugoj *Raspravi*, koju je nagradila Akademija u Dijonu, piše kako je ljudska duša, udaljavajući se od prirode te se približavajući društvu, postala iskvarena na tisuću načina. Usp. Rousseau, Jean-Jacques (1992), *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Paris: Flammarion, 157.

4 Rousseau, Jean-Jacques (1969), *Émile ou De l'éducation*, Paris: Galimard.

5 Danas pomalo nezamislivo, Rousseau je pješice putovao od Ženeve do Torina, prelazeći preko padina Mont Blanca. Lik opata u *Savojskom vikaru*, posljednjoj knjizi Émilea, nastao je kao posljedica šetnji Savojskim kraljevstvom koje su njegov duh okretale prirodi, odnosno tvorcu toga harmoničnoga savršenstva. Ondje piše kako je društveni čovjek taj koji kvari božansku prirodu. Usp. Rousseau, Jean-Jacques (2000), *Profession de foi du vicair savoyard*, Pariz: GF-Flammarion.

6 Marinović-Uzelac, Emilija, ur. (1951), *Pisma francuskih enciklopedista*, Zora, Zagreb 1951., 49.

7 Ibid., 52.

8 Rousseau će, pod prijetnjom uhićenja u Francuskoj, utočište pronaći kod Davida Humea.

9 Poslije će Rousseau napisati glasovito djelce *Nacrt ustava za Korziku*, u kojem će zastupati ekonomski model fiziokracije, oslanjanja ekonomske proizvodnje na prirodu, tj. poljoprivredu.

10 Marinović-Uzelac, E., ur. (1951), 85.

ste Vi mudri. Humovo mi pismo dokazuje, da Englezi nisu nimalo gostoljubivi, jer nisu u Bedlamu (ludnica kraj Londona, op. a.) dali mjesta Jean-Jacquesu. Taj bi čovječuljak bio oduševljen, da su ga tamo smjestili, samo da su njegovo ime metnuli na vrata, i da su gazete o tome govorile.«¹¹ Dakako, Rousseau je patio od manije proganjanja, dijelom i opravdano jer su za njim izdane mnoge tjeeralice u Francuskoj i diljem Europe zbog izravne kritike monarhijske i crkvene vlasti, no njegova je popularnost nadmašila čak i Voltaireovu, i to osobito u Parizu nakon objavljivanja pedagojskoga bestselerla Émilea – knjige koju su pronijele markize pariških salona.

No zbog čega je krenuo Voltaireov napad? Povod je bila Rousseauova nagrađena *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, u kojoj je napao epohu koju i sam stvara, favorizirajući prirodu nasuprot građanskomu društvu. Ondje je pokazao da sva zla i nejednakosti među ljudima ne proizlaze iz prirodnoga poretka nego iz pogrešnoga društvenoga uređenja. Samo je čovjek imbecil, pisao je karikaturno, jer se potkraj života vraća prvotnomu stanju nemoći, dok je životinja uvijek ista bez obzira na razvoj svoje vrste. Nejednakost među ljudima stvorile su društvene institucije i kultura koja je stvorila klase, a čovjeka je iz miroljubivoga stanja koje mu je dala priroda učinila egoističnim kompetitorom koji iz svakoga odnosa nastoji izvući vlastitu korist te se natjecati u zgrtanju bogatstva i ugleda. Čovjek je, piše Rousseau, slabiji od životinje jer ona ima sva oružja koja joj je dala priroda, dok čovjek mora stvoriti prednost nad drugim čovjekom putem tehnološkoga razvoja i ovladavanja moći kojim tlači sve oko sebe. Rousseau će u *Ispovijestima* zapisati:

»Sav ostali dio dana provodio sam duboko u šumi u kojoj sam tražio i u kojoj sam nalazio sliku prvih dana svijeta te sam hrabro naznačio tok njihove povijesti: uhvatio sam se u koštac sa sitnim ljudskim lažima; usudio sam se razotkriti do kraja ljudsku prirodu, pratiti razvitak vremena i stvari koje su je izobličile i, poređujući čovjeka koga je stvorio čovjek, s prirodnim čovjekom, pokazati da je u njegovom tobožnjem usavršavanju pravi izvor njegove bijede. Moja duša, zanesena tim uzvišenim razmišljanjem, uzdizala se prema božanstvu i kad je odande gledala kako ljudi, zasljepljeni svojim predrasudama, idu putem svojih zabluda, svojih nesreća, svojih zločinštava, zavikao sam im slabim glasom koji oni nisu mogli čuti: 'bezumnici, koji se neprestano tužite na prirodu, shvatite da sve vaše nevolje dolaze od vas samih!'«¹²

Voltaire je, zajedno s drugim prosvjetiteljskim filozofima koji su polazili od materijalističke metafizike (Diderot, La Mettrie, d'Alembert i dr.), nastojao ne samo opovrgnuti nego i izrugati se Rousseauovoj »nazadnoj« misli. U čuvenom pismu upućenom Rousseauu 30. kolovoza 1755. Voltaire reagira na njegovu *Raspravu o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima* kritički pišući:

11 Ibid., 90.

12 Rousseau, J.-J. (1982), *Ispovijesti II.*, Zagreb: Matica hrvatska, 106.

»Primio sam, gospodine, Vašu novu knjigu protiv ljudskog roda, i ja Vam na njoj zahvaljujem. Vi ćete se svidjeti ljudima, kojima kažete istinu, ali ih nećete popraviti. Nitko ne može jačim bojama naslikati užase ljudskoga društva, od kojeg naše neznanje i naša slabost očekuju toliko utjehe. Nitko nikada nije upotrebio toliko duha zato, da nas prikaže glupima; čovjek dobije volju da hoda četveronoške, kada čita Vašu knjigu. Međutim, kako već ima više od šezdeset godina, da sam tu naviku izgubio, osjećam na nesreću, da mi je nemoguće da je ponovno steknem, i ja prepuštam taj prirodni hod onima, koji su ga dostojniji nego Vi i ja.«¹³

Posljedicom ovoga Voltaireova stava koji je odjeknuo među enciklopedistima bio je otvoren put izravnomu suprotstavljanju Rousseauovim filozofijsko-kulturalnim postulatima. Izrugujući se njegovu apelu za »povratkom prirodi« i prirodnim zasadama ljudske moralnosti, pisma mu upućuju i njegovi prijatelji, poput Diderota, d'Alemberta, Humea, De Saint Lamberta, Marteaua i dr., a javnost se priprema za izrugivanje njegovu liku i djelu. Tako je u pariškom kazalištu upriličena predstava u kojoj glavni lik, koji utjelovljuje Jean-Jacquesa Rousseaua, hoda četveronoške.

Što, međutim, piše Rousseau? O kakvom se povratku prirodi radi? Na sve provokacije i kritike Rousseau nije ostao dužan, a stiliziranost i kurtoazija njegovih odgovora učinilo je najpoetičniju epohu poetičnijom. Na Voltaireovo pismo deset dana kasnije, Rousseau odgovara:

»Na meni je gospodine, da Vam u svakom slučaju zahvalim. Šaljući Vam skicu svojih žalosnih sanjarenja, nisam nipošto mislio, da Vam time učinim dar, koji je Vas dostojan, nego da ispunim jednu dužnost i da Vam iskažem poštovanje, koje Vam svi dugujemo kao svojem prvaku (...). Vi vidite, da se ja ne želim vratiti u našu glupost, premda sa svoje strane vrlo žalim, za ono malo, što sam je izgubio. Što se Vas tiče, gospodine, taj bi povratak bio pravo čudo, u isti mah tako veliko i tako štetno, da bi ga samo Bog mogao izvesti, a đavo željeti. Ne pokušavajte, dakle da ponovo padnete na četiri noge; nitko na svijetu ne bi u tome manje uspio od Vas, Vi nas odviše dobro dižete na naše dvije noge, a da biste prestali da se držite na svojim (...). Potražimo prve izvore nereda u ljudskom društvu i naći ćemo, da sva zla ljudi dolaze mnogo više od zabluda negoli od neznanja, i da nam mnogo manje škodi ono, što ne znamo, negoli ono, što mislimo da znamo. Dakle, koje je najsigurnije sredstvo trčati od zabluda do zabluda, nego li bijes, što hoćemo da sve znamo?«¹⁴

Rousseau stoga okreće misao prema prirodnosti i odbacivanju imperativa znanja (znanosti) koje vodi u mnoge zablude te dovodi ljudskost do vlastita moralnoga gubitka. Voltaireu odgovara izravnije u pismu 18. kolovoza 1756., u kojem napada njegove pjesme *O prirodnom zakonu* i *O katastrofi u Lisabonu* u kojima ovaj krivi prirodni poredak za nevolje čovječanstva:

13 Marinović-Uzelac, E. ur. (1951), 42.

14 Ibid., 159–160.

»Zasićeni slavom i razočarani ispraznim veličinama, Vi živite slobodni u krilu obilja; vrlo sigurni za svoju besmrtnost, Vi mirno filozofirate o prirodi duše, a kao tijelo ili srce trpi, Vi imate Tronchina za liječnika i za prijatelja; ali Vi ipak nalazite samo zlo na zemlji. A ja, čovjek neugledan, siromašan, mučen bolešću bez lijeka, ja u svojoj povučeniosti razmišljam s užitkom i nalazim, da je sve dobro. Odakle te očite protivrječnosti? Vi ste to sami objasnili? Vi uživajte, ali ja se nadam, a nada sve uljepšava.«¹⁵

Rousseau se nakon mnogih rasprava i napada odlučuje za život u osami, u prirodnom ambijentu pariške okolice, nastojeći u šumama oko dvorca Montmorency otkriti prirodne osnove čovjeka. Razočaran visokim pariškim društvom, njegovim spletkama i zavišću piše:

»Meni se veoma malo sviđao pariski način života među častoljubivim ljudima; spletkarstva književnika, njihove sramotne svađe, neiskrenost u njihovim knjigama, njihovo bahato držanje u društvu, sve mi je to bilo tako nesnosno, tako mrsko. Čak sam i u općenju sa svojim prijateljima nalazio tako malo nježnosti, iskrenog srca i prostodušnosti, da sam zamrzio taj bučni život i stao žarko žudjeti za životom na selu, no budući da sam uvidio da mi moj zanat ne dopušta da se tamo odselim, trčao bih iz grada da u prirodi provedem bar svoje slobodne sate.«¹⁶

Život u velikom gradu uzrokovao je nužan bijeg u osamu jer »u vrtlogu visokog društva, u uživanju na visokim večerama, u sjaju kazališnih predstava, u ništavilu sitnih taština, ja bih svaki put, kad bih se sjetio svojih gajeva, potoka, samotnih šetnja, postao rastresen«.¹⁷ Diderot, kojega je Rousseau jedini posjećivao u tamnici Vincennesa, prigovarao mu je zbog toga smatrajući kako njegov bijeg nije iskren, nego da je otišao jer prezire ljude. U pismu 2. ožujka 1758. Rousseau odgovara: »Ja sam zao; ali zašto sam to? Pazite dobro. Diderot, ovo zaslužuje Vašu pažnju; čovjek nije zao bez razloga; kad bi bilo takvih čudovišta, oni ne bi čekali četrdeset godina, da zadovolje svoje izopačene nagone (...). Što god Vi rekli, nipošto ne izbjegava ljude onaj, koji hoće da im naškodi; zlikovac može smišljati svoje udarce u samoći, ali ih u samoći ne zadaje«.¹⁸

De Malesherbesu, državniku Luja XVI. i velikom podupiratelju *Enciklopedije* koji je skončao na giljotini, u pismu 28. siječnja 1762. otkriva razloge povlačenja u osamu:

»Imam srce koje treba ljubav, ali koje može da samo sebi dostaje. Odviše volim ljude, da bih morao birati između njih; ja ih volim sve, i zato što ih volim, ja mrzim

¹⁵ Ibid., 171.

¹⁶ Rousseau J.-J. (1982), 106–107.

¹⁷ Ibid., 118.

¹⁸ Marinović-Uzelac, E., ur., (1951), 187.

nepravdu, a zato, što ih ljubim, ja ih izbjegavam, jer manje trpim zbog njihove boli, kad ih ne vidim. Taj osjećaj za ljudski rod dovoljan je, da hrani moje srce».¹⁹

U drugom pismu de Malesherbesu, samo dva tjedna prije, otkriva svoje razumijevanje prirode i upućuje čitatelja na svoja tri najvažnija djela, ujedno svoja ključna djela o ljudskoj prirodni. Čuveno drvo ispod kojeg je Rousseau, budeći se u suzama, usnuo svoj san o tome kako je čovjek prirodno dobar, a samo ga pogrešne društvene ustanove kvare, ujedno je i uputa za okretanje prirodi:

»O gospodine, da sam ikada mogao napisati samo četvrtinu onoga, što sam vidio i osjetio ispod onog drveta, s kakvom bih jasnoćom bio pokazao na sva protivurječna društvenog poretka, s kakvom bih snagom bio izložio sve zloupotrebe naših ustanova, s kakvom bih jednostavnošću bio dokazao, da je čovjek po prirodi dobar, i da samo tim ustanovama ljudi postaju zli. Sve, što sam mogao zapamtiti od mnoštva onih velikih istina, koje su me u četvrt sata prosvijetlile pod onim drvetom, bilo je slabo razbacano u moja tri glavna djela, to jest u onoj prvoj raspravi, u onoj o nejednakosti i u raspravi o odgoju; ta su tri djela nerazdvojiva i čine zajedno jednu cjelinu.«²⁰

Rousseauova prirodna pedagogija ili povratak čovjeku

Polazimo od posljednje rasprave o odgoju, odnosno Émilea – djela koje je Rousseaua najviše proslavilo i priskrbilo mu najveću popularnost, najprije u pariškim intelektualnim krugovima, potom i u cijeloj Europi. Djelo je ubrzo zabranjeno, a za autorom izdana tjeeralica. Temeljna premisa ovoga pedagogijskoga priručnika, suprotno trendu epohe, jest da dijete najprije treba odgajati u skladu s prirodom i snagama koje mu ona pruža, a tek onda pomoću knjiga i razvoja intelekta. Dijete prvo treba razviti osjećajnost, a tek onda razumnost, jer bez prirodnih strasti, ljubavi prema sebi i samilosti prema drugome nije moguće čovječanstvo postaviti na noge humaniteta.

Rousseau postavlja temelje ponovnomu zadobivanju prirodni, čupajući dijete formalnomu i normativnomu građanskom odgoju, koji sputava njegovu slobodu koju mu priroda pruža, stoga »promatrajte prirodu (*obzervez la nature*)«²¹, poručuje svim odgojiteljima. Nevolja leži u tome što se dijete od samoga početka razvoja sputava u kretanju, što u njem izaziva nelagodu. Tako ga se stvara ili kao dobrog poslušnika ili dobrog nalogodavca. Od njegova najranijega djetinjstva dijete podčinjavamo našim zapovijedima ili se podvrgavamo njegovima, pa ono mora ili zapovijedati ili primati zapovijed. Rousseau nastoji stvoriti novoga građanina koji neće biti podoban

19 Ibid., 212.

20 Ibid., 206.

21 Rousseau, J.-J. (1982), 95.

za neku od službi, bilo državnu, vojnu ili crkvenu, nego će biti spreman na temeljima humaniteta »služiti« čitavomu ljudskom rodu. Odgoj maloga Émilea nije usmjeren ničemu drugom do odgoju za čovjeka i takav će biti dobro odgojen i za sve ostale službe i zanimanja.

Fikcionalni odgajnik Émile nije siromašno dijete nižega staleža već dijete bogataša, jer je manje razumno odgajati siromaha da bi jednom postao bogataš, nego bogataša koji bi jednom mogao postati siromah. Dijete treba odgajati u skladu s prirodom, a to znači graditi tijelo i tjelesnost kako bi duh mogao stanovati u što snažnijoj zgradi.²²

Rousseau odgaja Émilea tako da je posve autonoman i neovisan, a to će se postići prirodnom pedagogijom koja će ga učiniti neovisnim i samodostatnim gospodarom vlastite volje. Dječji se plač iz molbe pretvara u zapovijed jer djeca, budući da su nemoćna, najprije žele da im pomognemo, a kada ojačaju, žele da im služimo, pa se tako iz slabosti rađa želja za dominacijom i vladanjem.²³ Kada dijete ispruži ruku, ono smatra da može dohvatiti predmet jer se vara u razumijevanju njegova odstojanja, ali kad se buni ili kad vrišti, ono se ne žali, nego želi da mu netko donese željeni predmet. Ovdje se rađaju prve klice zapovijedanja i vlasti i zato, napominje Rousseau, treba dijete odnijeti predmetu umjesto da se predmet odnese njemu.²⁴ Sve ovo upućuje na to da dijete treba zarana osnažiti, umjesto da ga se slabi, a Rousseau smatra da je slabljenje odraz buržoaskoga društva koje knjigama i intelektom nastoji kompenzirati fizički osjećaj slobode, iz čega se rađaju sva zla modernoga buržoaskoga društva poduprta zavišću, srdžbom, egoizmom, ljubomorom i svim drugim negativnim izrazima slabosti.

Djetetu stoga treba omogućiti više slobode, a manje vlasti, odnosno omogućiti da se više oslanja na sebe vlastitim radom, a da manje treba tuđu pomoć. Priroda čovjeku dodjeljuje samo one snage koje su dovoljne za njegov razvoj, odnosno pruža mogućnosti koje su dostižne, dok društvo temeljeno na umjetnim zasadama pruža osjećaj većih mogućnosti od onih realnih te dolazi do nesklada.²⁵ »Stoga, Rousseau želi odgojiti biće upravo iz ovakvih prirodnih načela sklada i reda, jer ono biće, čija je snaga veća od potreba, ono je moćno, a ono biće čije su potrebe veće od mogućnosti i snaga za njihovo zadovoljenje je slabo biće, pa bio on čak i Bog. Pobunjeni anđeo tako, koji se odrekao prirode, bio je slabiji nego sretni smrtnik koji živi prema svojoj

22 Slično će pisati i Diderot. Naime, kretnja u metafizičkom smislu ne započinje dušom, što je izravno suprotstavljanje aristotelizmu, već putem tijela, odnosno nogu. »Glava je cjelina od koje radimo što želimo; ali noge osjećaju, drmaju jaram i čine se ljubomornima na slobodu koju im oduzimamo«, Diderot, Denis (2010), *Indiskretni dragulji*, Zagreb: Scarabeus-naklada, 244.

23 O ovom sam aspektu pisao u: Sunajko, Goran (2015), *Metafizika i suverenost: analiza modernih teorija suverenosti*, Zagreb: HFD.

24 Usp. Rousseau, J.-J. (1969), 123.

25 Usp. ibid., 140.

prirodi. Rousseau pokazuje da je čovjek moćan kada se zadovoljava time da bude ono što jest, a vrlo je slab kad hoće odbaciti prirodu i izdići se iznad čovječanstva.«²⁶

Budući da je, prema Rousseauovu sudu, društveno stanje zasnovano na krivim temeljima, potrebno je dijete oteći predrasudama koje se zrcale u kompetitivnom društvu u kojem je natjecanje u slavi i novcu nadmašilo sve čovjekove prirodne snage. Po uzoru na vlastito napuštanje pariškoga društva Rousseau odgaja Émilea:

»Navikavanje djece na ovisnost o ljudima u njima razvija prve klice despotizma i tiranije, pa što će se tek dogoditi kad odrastu? Ima li što gore i neprirodnije od prizora nemoćnog, tvrdoglavog i zapovjedničkog djeteta koje zapovijeda cijeloj svojoj okolini i bestidno uzima ton gospodara, koje bi umrlo da ga samo na čas napuste? Dijete zato nikad ne smije postići nešto zato što zahtijeva, nego zato što mu je to potrebno, stoga iz njegova rječnika trebaju biti izbrisane riječi pokoravati se (*obéir*) i zapovijedati (*commander*), a još više dužnost (*obligation*) i obveza (*devoir*).«²⁷

Temeljna je pedagoškijska pogreška odgoj djece kao umnih bića, pa ih se poučava pojmovnomu mišljenju koje ona ne mogu razumjeti. Lockeov stav kako djecu već zarana treba odgajati prema razložnom mišljenju za Rousseaua je pogrešan jer je razložno, tj. logičko zaključivanje dugotrajan proces. Naprotiv, djecu treba usmjeravati osjetilnosti putem koje razumijevaju svijet oko sebe. Prvi je razum osjet, pa su, posve istovjetno Diderotovu stavu,²⁸ naši prvi učitelji filozofije naše noge, ruke i oči. Matoš će zato zapisati da je Rousseau »renesansa toplog ljudskog srca proti suhoparnoj tiraniji ledenog mozga.«²⁹ On razlikuje osjet (senzibilitet) i rasuđivanje (uspoređivanje). Pri osjećanju stvari se daju odjelito i pojedinačno jer se osjećati može samo pojedinačnu stvar kojoj je osjećaj usmjeren. Stoga se daju prirodno, dočim se pri uspoređivanju temeljenom na razumu, stvari stavljaju u odnos i na taj način nisu prirodne.³⁰ Osjećajnost je tako za Rousseaua izvor iskrenije spoznaje jer razumski mogu pogrešno postavljati stvari u odnos, no ne može se tvrditi da je neistinito ono što osjećam zato što je osjećajnost isključivo vlastita, subjektivna i od subjekta neodvojiva spoznaja, dok se razum uvijek nastoji istinosno pronaći u nekom predmetnom objektivitetu koji nakraju nosi objektivnu istinu, neovisnu o subjektu. U *Juliji ili Novoj Heloisi* Rousseau razumu upućuje udarac poetiziranjem subjektivnoga života: »Naprotiv, poredak u kome ništa nije žrtvano javnom mišljenju, u kome sve ima svoju stvarnu korist i koji se ograničio na istinske prirodne

26 Sunajko, Goran (2015). *Metafizika i suverenost*, 360–361.

27 Ibid., 362.

28 Ako upitate slijepca, piše glavni urednik *Enciklopedije*, želi li da mu se vrati vid, on će odgovoriti kako bi radije da mu se produže ruke i noge kojima bi opipavao svijet i time manje griješio. Usp. Diderot, Denis (1950) *Pismo o slijepcima*, Zagreb: Zora.

29 Matoš, Antun G. (1973), *Sabrana djela*, sv. IX., Zagreb: JAZU, 183.

30 Usp. Rousseau J.-J. (2000), *Profession de foi du vicair savoyard*, Paris: GF-Flammarion, 57.

potrebe, ne pruža samo prizor koji će odobriti razum, nego i prizor koji zadovoljava oči i srce, jer se u njemu čovjek vidi samo s obzirom na ono što je ugodno, kao da je sam sebi dovoljan (...).³¹

Djecu, stoga, treba usmjeriti, odnosno prepustiti razvoju njihova senzibiliteta, kojim spoznaju svijet subjektivno, kako bi se tek kasnijim razvojem postupno mogla obrazovati za objektivno razumijevanje svijeta. Zato nam nikada neće poći za rukom, piše Rousseau, da stvorimo mudraca, ako najprije ne stvorimo divljaka. Razum u svojoj pretpostavci mora imati ljubav prema sebi i milosrđe prema drugima, a to se može postići samo pripuštanjem prirode u srce mladoga odgajnika.³²

Tri su načela odgoja koja Rousseau predlaže. Prvi je da se umjesto sa sretnijima treba uspoređivati s manje sretnima, drugi da nesreće i patnje drugih u nama trebaju buditi sažaljenje, a treći da se patnja ne mjeri objektivnim uspoređivanjem ili intenzitetom, nego subjektivnim poistovjećenjem s patnikom. Moral, stoga, treba imati temelje u prirodnoj osjećajnosti na temelju čega je moguće misliti drugoga kao sebe te na temelju čega se mladoga čovjeka formira tako da može biti punopravnim dionikom Platonove republike. Tek s takvim zasadama moguće je postići slobodu i autonomiju pojedinca koja ne ovisi o društvu, ali je u njemu može pronaći. Tek tada je moguće da »svatko tko se daje svima, ne daje se nikome«.³³

Rousseau tako pogrešan odgoj pokazuje na primjeru tada vrlo popularnih La Fontaineovih *Basni* koje su služile za odgoj građanske djece. Za njega je to primjer iskorištavanja prirode u pogrešne i iskrivljene svrhe. Naime, u basnama će se dijete češće poistovjetiti sa snažnijom ili lukavijom negoli sa slabijom ili dobrohotnijom životinjom, a djecu ne treba poučavati da uzmu varalicu kao obrazac, već prevarenoga kao opomenu. Rousseau zato čini pedagoški odmak od odgoja djeteta urbanoga okruženja te uspoređuje dijete ruralnoga okruženja i dijete čiste prirode (divljaka). Dijete sela usmjereno je radu koji mu je dodijeljen i koji se tradicijski radi u njegovoj obitelji, on nikada ne napušta običaj i ukorijenjenost radnji, pa su navika i poslušnost u njemu odmijenile razum. Takvo je dijete u svemu podređeno autoritetu, čini samo ono što je dopušteno, a tomu je krivac odgojitelj koji ga ne postavlja na vlastite snage, budući da on ima osjećaj da će njegove nedaće riješiti autoritet. S druge strane, odgajnik prirode Émile, nema mjesto za koje je vezan, nema običaje koji ga poput okova sputavaju i on mora dobro promisliti o svakom svojem budućem koraku, stoga neće učiniti ništa čemu ne zna posljedice. Émile je odgajan za samodovoljnost i on je

31 Rousseau, J.-J. (1984), *Julija ili Nova Heloisa II*. Split: Logos, 165.

32 Rousseau, J.-J. (1968), 388.

33 Rousseau, Jean-Jacques (2006), *Du contrat social ou principes du droit politique*, Boston: Adamant Media Corporation, 23.

primoran svijet oko sebe osjećati kako bi mogao predvidjeti sve posljedice jer njegov je odgajatelj priroda.

»Zato Emile, kojega odgaja Rousseau, ima sve što mu je, u skladu s prirodom, potrebno i on ne zna ništa više nego što bi mu koristilo i ništa manje nego što bi mu trebalo. U njegovim su očima svi ljudi još uvijek jednaki, on nema pojmove podvrgavanja i naređivanja, njegovi su izrazi jednostavni, u svojem ponašanju ne pokazuje pokornost roba, niti govori zapovjedničkim tonom gospodara, nego pokazuje povjerenje prema bližnjemu, plemenitu i dirljivu dobrotu slobodnoga, ali jakoga i dobrotvornoga bića. On nikada neće trebati pružati dokaz da je slobodan jer je svjestan da je sam svoj gospodar i što god napravio neće nikada napraviti nešto što bi nadmašivalo njegove snage, on je bolje odgojen i u skladu s prirodom od seoske i gradske djece koju nadmašuje u svemu.«³⁴

Ne čudi, stoga, što je čitavoj znanstvenoj i filozofskoj literaturi, pa čak i *Enciklopediji* nasuprot, kao temeljnu odgojnu »knjigu prirode« Rousseau odabrao Defoeova Robinsona Crusoea, gdje je domorodac Petko zrcalna kritika civiliziranoga napretka.³⁵

Odgajajući Émilea, Rousseau kritizira cjelokupnu zapadnu civilizaciju u kojoj je i sam osjetio najgore užase društvene nepravde, mržnje, uvreda i nasilja nad čovjekom kojega je stvorila priroda, a kojega on odgaja na svoju sliku. U *Ispovijestima* tako piše kako je, došavši u Pariz, i sam poprimio obilježja svih tih izopačenih ljudi kojima je jedini cilj moć, ugled i novac te poput njih postao bahat, surov i pokvaren. No povratkom prirodi i povlačenjem u Ermitage, sjeverno od Pariza, otkrio je ponovno prirodno čovjeka u sebi, a način na koji je to opisao vrhunac je sentimentalne stilistike francuskoga prosvjetiteljstva:

»Ta je promjena započela čim sam ostavio Pariz, i čim pogled na opačine tog velikog grada nije više podjarmljivao gnjev koji je prije u meni izazivao. Kad više nisam viđao ljude, prestao sam ih prezirati; kad više nisam vidio zlotvore, prestao sam ih mrziti. Moje srce koje nije stvoreno za mržnju odsada je samo sažaljevalo njihovu bijedu, pa zbog toga nije opažalo njihovu zloću. To ugodnije, ali ne toliko uzvišeno stanje, prigušilo je ubrzo moje vatreno oduševljenje, koje me tako dugo preobražavalo; i premda to nitko nije opazio, i premda to gotovo ni sam nisam opazio, postao sam opet plašljiv, uslužan i stidljiv, jednom riječju, isti onaj Jean – Jacques koji sam bio i prije.«³⁶

Sve su to razlozi zbog kojih Rousseau radnju svoje senzacionalno rasprodane *Julije ili Nove Heloise* otima urbanomu okružju i smješta na seosko ladanje gdje mladi zaljubljenici provode svoje strastvene dane. U tom se epistolarnom romanu očituje vrijednost intimnih, subjektivnih strasti koje mogu doći do izražaja samo daleko od

34 Sunajko, G. (2013), 170.

35 Više o ovome usp. Sunajko, G. (2015)

36 Rousseau, J.-J. (1982), 130–131.

gradske vreve, gdje prirodno okruženje pobuđuje iskrenu prirodnost i gdje osama s onu stranu društva budi najnježnije ljudske osjećaje. Ondje Rousseau kritizira visoko, umjetno (kulturno) društvo velegrada pišući kako »pisci, književnici i filozofi ne prestaju drečati da valja stanovati u velikim gradovima, hoće li se služiti bližnjemu. Po njihovu mišljenju, bježati od Pariza znači mrziti rod ljudski; u njihovim očima seoski puk je ništavan: kad ih slušaš, mislio bi da ljudi ima samo ondje gdje ima panziona, akademija i svečanih večera«. ³⁷ Pripovijesti, romani, kazališna djela, nastavlja Rousseau, udaraju po stanovnicima pokrajina i izvrgavaju ruglu jednostavnost seoskih običaja. No, pod kritikama kako mu je, iako fiktionalna, književnost mimetička i odražavalačka, Rousseau ponavlja da »u slikama ljudske naravi svatko mora prepoznati čovjeka«. ³⁸ Ljubavna tematika smještena u ladanjski kontekst kritičare navodi da se pitaju što može čovjek naučiti u malom krugu dvoje-troje ljubavnika ili prijatelja, a za Rousseaua odgovor je samo jedan: »Može naučiti da ljubi ljudski rod. U velikim društvima može se naučiti samo mrziti ljude«. ³⁹

U ovoj estetičkoj raspravi samoga predgovora *Heloisi* Rousseau napada maniristički formalizam, zastupajući umjetnički ontologizam (supstancijalizam). U samoći se, naime, drukčije gleda i osjeća u odnosu na društveni pogled na svijet jer su strasti drukčije oblikovane. Kad na maštu djeluju uvijek isti predmeti, oni je zbog raspoložbe vremena produbljuju i uzbuđuju, a taj mali broj slika neprestance se vraća i osjeća u razgovoru samotnika. Taj govor nije energičan, već umjeren, smiren, i time odiše nekom zapanjujućom ljepotom. »Tek se u visokom društvu nauči govoriti energično: prvo jer uvijek treba sve reći drukčije i bolje od ostalih, a drugo, jer čovjek, prisiljen da svaki čas ono u što ne vjeruje, da izražava čuvstva kojih nema, traži da dade onome što rekne uvjerljiv oblik koji nadomješta nutarnju uvjerenost«. ⁴⁰

Okretanje prirodnosti vidljivo je i u razumijevanju književnosti jer strasti ne mogu imati pojmovan izraz koji bi vjerno oslikala forma, pa Rousseau pokazuje razliku dočaravanja strasti i prirodnosti između gradskoga pisca, koji piše formalistički precizno, i istinskoga pisca ljubavi, koji piše zbrkano: ⁴¹

»Pročitajte ljubavno pismo što ga je napisao pisac u radnoj sobi, ljepoumac koji se želi istaći (...), njegovo će pero, kako se kaže, sažeći papir, vrućina neće ići daleko: bit ćete ushićeni, možda i uzbuđeni, ali uzbuđenošću prolaznom i suhom koja će vam kao

37 Rousseau, J.-J. (1984), 18–19.

38 Ibid., 12.

39 Ibid., 13.

40 Ibid., 14.

41 Baumgarten je u svojoj kapitalnoj estetičkoj studiji pokazivao kako umjetnost (književnost), odnosno poetika mora nužno nositi zbrkanost (*confusa*) za razliku od logiciziranoga filozofskoga ili znanstvenoga teksta koji je točan, ali nije istinit, jer je u umjetnosti istinitost donesena unutarnjom osjetilnošću. Usp. Gotlib Baumgarten, Aleksander (1985), *Filozofske meditacije o nekim aspektima pesničkog dela*, Beograd: BIGZ.

jedinu uspomenu ostaviti same riječi. Naprotiv, pismo što ga je doista u pero kazivala ljubav, pismo ljubavnika koji je doista strastveno zaljubljen, bit će tromo, razvučeno i preopširno, sve će u njemu biti zbrkano i sve će se ponavljati. Srce tog ljubavnika, puno čuvstva što se prelijeva, neprestano govori isto i nikad ne dorekne ništa, kao živ izvor što se bez prestanka toči i nikad se ne iscrpe. Ništa izvanredno, ništa značajno; ne mogu se zapamtiti ni riječi, ni oblik, ni izreke; ne diviš se ničemu, ništa te ne zapanji. Ipak osjećaš da ti je duša raznježena, osjećaš se ganut, a da i ne znaš zašto.⁴²

Povukavši se u samoću, Rousseau je napisao svoja najvažnija djela i unatoč svim, dijelom i opravdanim kritikama koje su mu upućivali prijatelji filozofi i književnici, ustrajao u ljepoti osame usmjerene pogledu u prirodu kao izvoru humaniteta. U *Ispovijestima*, s kojima završavamo, zapisuje:

»Moja duša, zanesena tim uzvišenim razmišljanjem, uzdizala se prema božanstvu i kad je odande gledala kako ljudi, zaslijepljeni svojim predrasudama, idu putem svojih zabluda, svojih nesreća, svojih zločinstava, zavikao sam im slabim glasom koji oni nisu mogli čuti: 'bezumnici, koji se neprestano tužite na prirodu, shvatite da sve vaše nevolje dolaze od vas samih'«. ⁴³

Zaključak

Unatoč stavu autora ovoga rada kako stvari treba ostaviti da govore same u vremenu u kojem su nastale te da se trebaju odnositi samo na njihov kontekst, za potrebe ovoga zaključka i temata može se učiniti izuzetak u smjeru suvremene važnosti ovih Rousseauovih postavki. Svijet kojemu svjedočimo scijentiziran je, racionaliziran, tehniziran i normiran do tih razmjera da ovaj rad danas dolazi iz nekoga prevladanog svijeta, svijeta kojemu je romantika ljudskoga života bila toliko draga koliko je današnjemu svijetu sve ono što joj se protivi. On je i ne razumije, a zaslijepljen znanstvenim napretkom i ne pokušava. Rad bilježi svoju beskorisnost i neubrojivost, neuklopiv je i neiskoristiv. No ako poslušamo Schopenhauerov izrijek da su djela genija (kakav je Rousseau po svim određenjima i interpretacijama bio) neiskoristiva i nepotrebna te da se upravo u njihovoj beskorisnosti krije njihov smisao, možemo reći kako čitanjem Rousseaua danas iznalazimo neki drugi smisao. U čovjeku posve neprirnodnoj normativnosti i formalizmu svijeta, koji se sveo na istinu koja je znanstveno dokaziva i činjenično uočljiva, u zaborav je pala mogućnost jednoga svijeta i njegovih rasprava istina kojih je neizreciva i samo se još intuitivno čuti; istina koja nije istinita na temelju norme, zakona, činjenice ili formalnoga zadovoljenja kriterija, kojima je okrenut suvremeni svijet, već je istinita u onome što se osjeća, ali se ne da izreći, ne da se izraziti.

42 Rousseau, J.-J. (1984), 14.

43 Rousseau, J.-J. (1982), 106.

Ići suprotno struji ili većini uvijek je donosilo nedaću nesretnika koji je zato na svojim plećima nosio višu razinu odgovornosti osvjedočenu hrabrošću za mišljenjem, pa i nasuprot suvremenim trendovima kojima lakomo pristupaju generacije. Rousseauov stav da je znanstveni i kulturni napredak iskvario čovjekovu prirodnu dobrotu, u prosvjetiteljskoj je epohi mogao biti samo ismijan, kao što je to i danas. Povratak prirodi, točnije izvorima prirodne ravnoteže i sklada koje Rousseau vidi u prirodi, tada su bile prevladane vrijednosti, no Rousseauov »konzervativizam« usmjeren prirodnosti danas više nipošto nije konzervativan, već se razumijeva kao progresivna ideja koja za sobom ostavlja prosvjetiteljski racionalistički projekt.

Marksistički su filozofi Adorno i Horkheimer u *Dijalektici prosvjetiteljstva* pokazivali upravo ono na što je Rousseau upozoravao, da je razum postao organom kalkulacije i plana, a da je um temeljen na cjelini ljudskoga bitka postao instrumentalnim, usmjerenim određenoj svrsi i cilju.⁴⁴ Rousseauovo educiranje Émilea koji neće biti odgojen ni za koji stalež nego za čovječanstvo oslikava ovu frankfurtovsku polemiku jer čovjeka treba istrgnuti usmjerenju »jednodimenzionalnog čovjeka«, kako je pisao Marcuse,⁴⁵ pa makar ono bilo određeno i progresivnim i razumskim ako se iz toga gubi cjelina čovjekova egzistiranja. Odgajati putem prirode za Rousseaua znači prepustiti dijete nespутanim snagama koje mu priroda daje, a harmonija koje se ogleda u prirodi treba biti uzor harmoniji poretka koji neće biti temeljen na slabom i ovisnom, nego na snažnom i slobodnom pojedincu koji harmoniju prirode želi vidjeti u harmoniji društveno-političkoga uređenja. Suprotno mnogima koji su pokušali Rousseauove spise iskoristiti za revolucionarni prevrat, treba imati na umu da Rousseau iz logike svoje argumentacije nije mogao biti zagovornik revolucionarnoga prevrata (on samo na jednom mjestu *Društvenoga ugovora* napominje kako će se revolucija dogoditi jer je poredak nepravedan), već povratka mirnomu i harmoničnomu poretku kakav je uspostavila priroda koja ne stvara revolucije nego evolucijski razvoj. Njegov je cilj uspostava novoga prirodnog stanja koje nije nikakvo stanje divljaštva ili povratka sličnomu, nego buđenje životnih vrijednosti sklada i pravednosti koje je narušila nejednakost uzrokovana društvenim, tehnološkim, znanstvenim i kulturnim napretkom uzrokovanih čovjekom koji je nastojao, i još uvijek nastoji, izmijeniti prirodu do njezine potpune opreke. Ako se ova pozicija i čini pustim arhaizmom minulih vremena naivnosti, dovoljno se, sukladno Rousseauovu napatku, osvrnuti oko sebe i osjetiti svijet koji dijelimo. Više od toga nije potrebno da bismo uvidjeli nedaće suvremena čovjeka koji je prirodi okrenuo leđa.

44 Usp. Horkheimer, Max i Adorno, Theodor (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša.

45 Usp. Marcuse, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Literatura

- Diderot, Denis (1950), *Pismo o slijepcima*, Zagreb: Zora.
- Diderot, Denis (2010), *Indiskretni dragulji*, Zagreb: Scarabeus-naklada.
- Gotlib Baumgarten, Aleksander (1985), *Filozofske meditacije o nekim aspektima pesničkog dela*, Beograd: BIGZ.
- Horkheimer, Max i Adorno, Theodor (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marinović-Uzelac, Emilija (ur.), *Pisma francuskih enciklopedista*, Zagreb: Zora.
- Matoš, Antun G. (1973), *Sabrana djela*, sv. IX., Zagreb: JAZU.
- Rousseau J.-J. (2000), *Profession de foi du vicaire savoyard*, Paris: GF-Flammarion.
- Rousseau, J.-J. (1982), *Ispovijesti II.*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Rousseau, J.-J. (1984), *Julija ili Nova Heloisa II*. Split: Logos.
- Rousseau, Jean-Jacques (1964), *Discours sur les sciences et les arts*, u: *Œuvres complètes*, sv. III., Gallimard, Paris 1964., 7–96.
- Rousseau, Jean-Jacques (1969), *Émile ou De l'éducation*, Paris: Galimard.
- Rousseau, Jean-Jacques (1992), *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Paris: Flammarion.
- Rousseau, Jean-Jacques (2000), *Profession de foi du vicaire savoyard*, Pariz: GF-Flammarion, 2000.
- Rousseau, Jean-Jacques (2006), *Du contrat social ou principes du droit politique*, Boston: Adamant Media Corporation.
- Sunajko, Goran (2013), Diderot i Rousseau: tête–cœur filozofije francuskoga prosvjetiteljstva, *Studia lexicographica* 7(2), 139–180.
- Sunajko, Goran (2015), *Metafizika i suverenost: analiza modernih teorija suverenosti*, Zagreb: HFD.

Rousseau's Natural Pedagogy

ABSTRACT

The paper deals with Rousseau's romantic orientation to nature in the epoch of reason. When almost all relevant French enlightenment philosophers (Voltaire, Diderot, d'Alembert, Montesquieu, etc.) have seen the importance of building a modern man through rationalism, Rousseau warns that nature is the first teacher from whom a child, and therefore a citizen, should be taught. Because of their competitive nature, science and art have invaded a natural man whose nature gave him oneself-love and mercy toward the other; the values that economically competitive rationalism puts in a second plan. The aim of the presentation is to affirm Rousseau's "Other Nature" concept which affirms the harmony of the natural-based society. Rousseau's "natural pedagogy" is represented through his entire philosophy, from the philosophy of art (*Discours sur les sciences et les arts*, *Julie ou Nouvelle Héloïse*, *Lettre sur les spectacles*) and the philosophy of education (*Émile ou de l'éducation*, *Les Rêveries du promeneur solitaire*) through the political philosophy (*Du contrat social*) and the philosophy of economics (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*; *Économie politique*) to metaphysics (*Profession de foi du vicaire savoyard*). In all these works, Rousseau's attempts to overcome the modern man and his society through natural principles are mirrored. From the essence of his philosophy, it is clearly possible to perceive the wrong attitude of many interpreters that Rousseau created the assumptions for the French Revolution. On the contrary, he is a philosopher of nature, as it is written on his tombstone epitaph in the Panthéon. He has raised an individual who will not be a "man of revolution" because he has enough love for himself and others to strike other individuals and society. From Rousseau's philosophy, therefore, the call for revolution cannot be postulated.

Keywords: philosophy of education, philosophy of nature, rationalism, romanticism, Rousseau.